

Systemgravsanlæg fra yngre stenalder ved Horsens Fjord

Torsten Madsen

Yngre stenalders begyndelse i Sydsandinavien omkring 3950 BC betød ikke kun starten på landbrug med dyrehold og dyrkning af afgrøder. Den betød også introduktionen af nye ideer og en ny kosmologisk forståelse. Jæger-samlerens verdensbillede var ikke længere adækvat til at forklare tingenes sammenhæng.

De nye ideer manifesteres fra starten i det arkæologiske materiale i form af ændrede grav- og offerskikke inspireret fra samtidige neolitiske kulturer syd og sydvest for os. På samme måde som planter og dyr i den ændrede økonomi kom udefra, således kom også den ændrede ideologi udefra. Det er almindeligt, men også omdiskuteret, at tale om en samlet (økonomisk, social og ideologisk) neolitisk pakke.

Ser vi bredt på den neolitiske periode i Europa er forskellighederne i tid og rum meget store, både når det gælder den bærende landbrugsøkonomi, og når det gælder den sociale struktur, som den afspejler sig i bebyggelsen og begravelserne. Bemærkelsesværdigt finder vi imidlertid én bestemt type anlæg overalt i Europa i stort set hele perioden. Det drejer sig om arealer afgrænset af grøftsystemer ofte sammen med palisader. Det kan være kredsformede indelukker liggende på fladt land eller på en bakketop, eller det kan være halvkredsformede indelukker, hvis åbne side afgrænses topografisk af stejle skråninger eller vådområder. Et sådant indelukke kan være markeret gennem en enkelt række grøfter, men ofte ses flere parallelle forløb, og i nogle tilfælde kan der være en halv snes eller flere parallelle grøftforløb. De indhegnede arealer kan variere i størrelse fra under 1 ha. til i enkelte tilfælde over 100 ha.

Disse anlæg betegnes som regel ret neutralt som jor-danlæg (*erdwerke* på tysk) eller indelukker (*enceinte* på fransk og *enclosures* på engelsk). De har dog også ofte gennem tiden været omtalt som befæstede anlæg eller forsvarsanlæg, hvilket afspejler den umid-

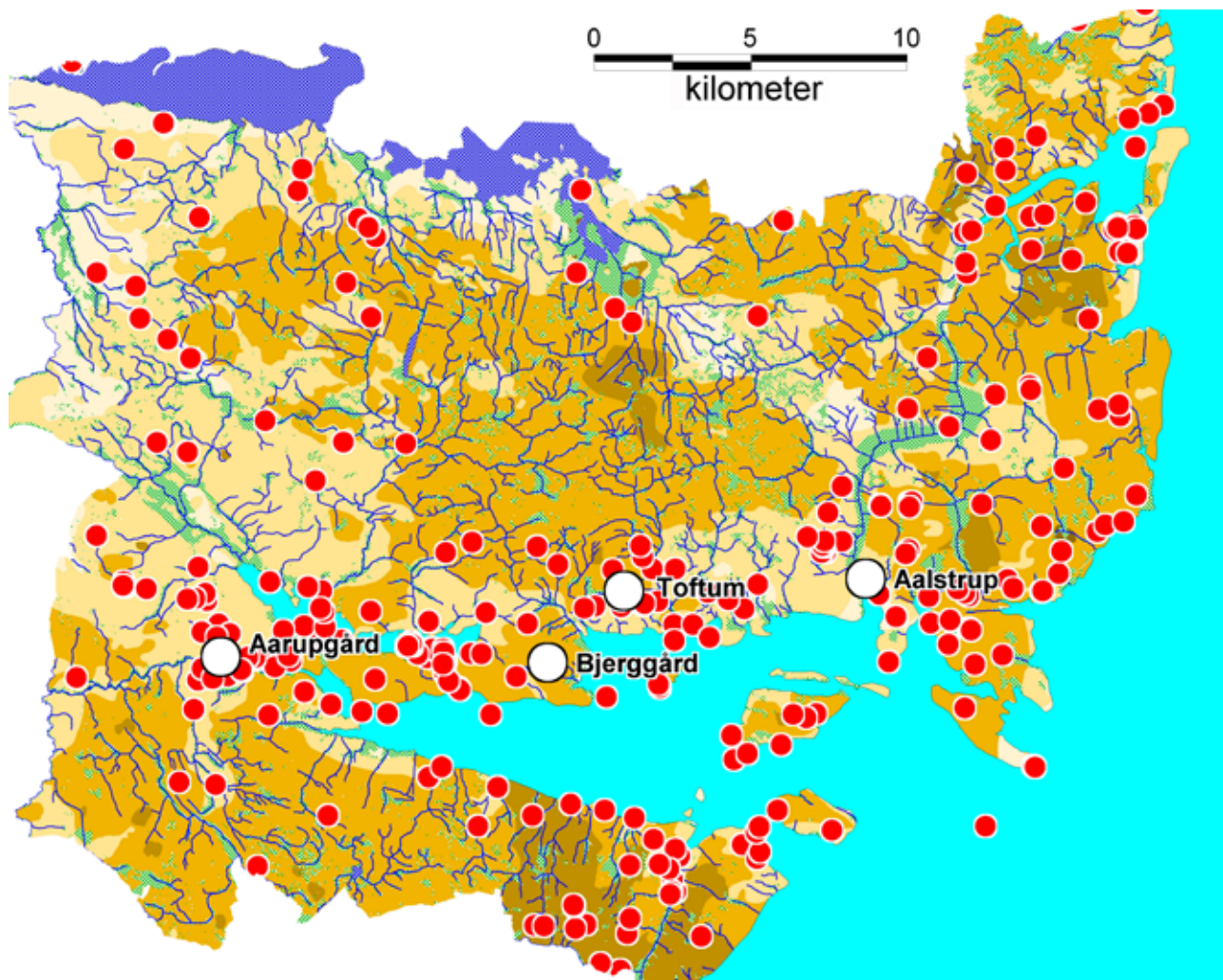
delbare tolkning, man har haft af dem, og stadig har i mange områder af Europa.

De senere års forskning med mere detaljerede og vel-dokumenterede gravninger har medført en øget fokus på grøfternes karakter og de aktiviteter, der knytter sig til dem. Det har bl.a. vist sig, at mange grøfter, der umiddelbart tegner sig som sammenhængende, i virkeligheden består af mange korte segmenter eller systemgrave, som de skal benævnes her, gravet over tid i det samme grøftforløb med tildæknings-faser imellem. Endvidere har det vist sig, at der på bunden af disse systemgrave er foregået aktiviteter af varierende karakter omfattende bl.a. afbrænding af bål, nedlæggelse af genstande og knogler fra dyr, og ikke mindst placering af menneskeknogler. Ganske klart har systemgravene haft en rituel funktion. Den nærmere fortolkning skal vente, til vi har set nærmere på det, der er denne artikels omdrejningspunkt – systemgravsanlæggene i Horsens Fjord området.

Systemgravanlæg ved Horsens Fjord

Det første systemgravanlæg i Sydsandinavien – Büdelsdorf ved Ejderen (Hingst 1971) – blev registreret i 1968 og det andet – Sarup på Sydvestfyn (Andersen 1975) – kom i 1971. Det tredje blev Toftum ved Sø-vind i 1976 (Madsen 1978), som skal omtales nærmere i det følgende. Siden da er nye anlæg regelmæssigt dukket op. I dag ligger det samlede antal verificerede anlæg i Sydsandinavien på omkring halvtreds, men det er med sikkerhed kun en brøkdel af, hvad der reelt eksisterer. Vi kan forvente, at der ligger i hundredvis af systemgravsanlæg rundt omkring i landskabet.

Langs Horsens Fjord har vi i dag registreret fire systemgravsanlæg – Aalstrup, Aarupgård, Bjerggård og Toftum (Fig. 1). Inden for det område, der er kortlagt på figur 1, har vi imidlertid yderligere fire lokaliteter, hvor det er sandsynligt, at udgravninger vil afsløre systemgravsanlæg.

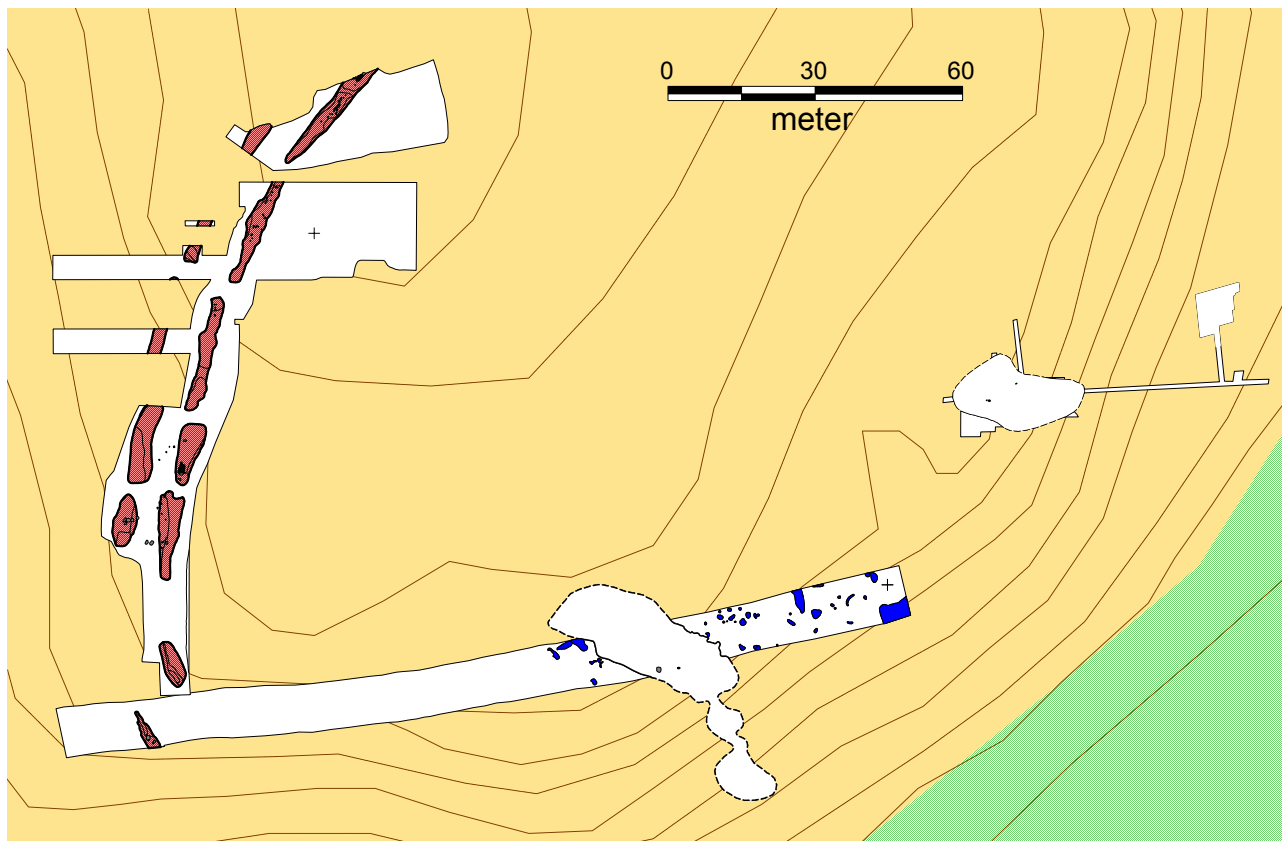

Figur 1. De fire systemgravsanlæg ved Hørsens Fjord. De røde punkter viser placeringen af fund, der kan dateres til ældre Neolitikum, hvor også systemgravsanlæggene var i brug. Basiskortet viser jordbundsforholdene i form af sand (hvidt), leret sand (lysegult), sandet ler (mørkegult), ler (brunt) og naturlige vådområder (grønt – tegnet på basis af sognekort fra midten af 1800 tallet). Endvidere er udbredelsen af havet i stenalderen vist (lyseblåt).

Toftum

Systemgravsanlægget ved Toftum ligger på en bakke, der fra nord skyder sig ud mellem to vådområder mod henholdsvis øst og vest. Der har været gravet på Toftum flere gange: i 1955 af Nationalmuseet, i 1975-76 (Madsen 1978) og igen i 1984 af Aarhus Universitet og i 2003 af Hørsens Museum. Udgrav-

ningerne har afdækket et 150 m langt stræk af en dobbelt række af systemgrave mod vest på bakken (Fig. 2). Der er indikationer på, at i hvert fald en af disse rækker fortsætter langs den nedre del af bakkens sydside og om på østsiden, men ikke tilstrækkelige til at kortlægge forløbet. I et mindst 150 m langt og 80 m bredt bælte på den sydøstlige og østlige side

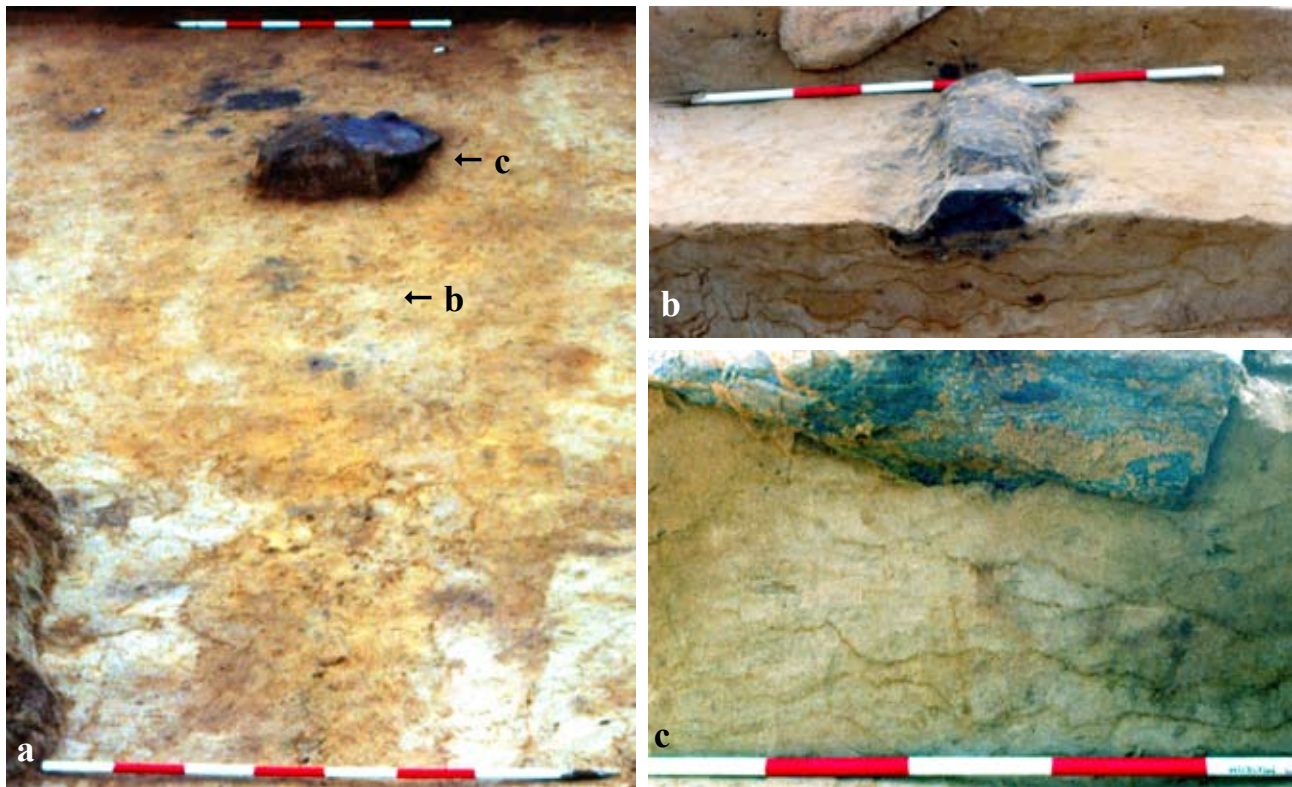

Figur 2. Oversigtsplan over udgravningerne ved Toftum med udgravningsfelter (hvidt), systemgravsanlæg (rødt), bopladsgruber (mørkeblåt) og udstrakte kulturlag (lyseblåt). Lysegult angiver leret sand, grønt angiver vådområde og de brune linjer er 5 fods højdekurver (ca. 1.5 m) tegnet på basis af målebordsblade fra slutningen af 1800 tallet.

af bakken er der fundet spor af bebyggelse med både bopladsgruber og omfattende kulturlag.

Systemgravsforløbet blev udgravet på et tidspunkt, da der endnu ikke var viden om de komplekse aktivitetsmønstre, der knytter sig til systemgravene, og den anvendte udgravningsmetode var generelt ikke egnet til at spore denne kompleksitet. Ved gravningen i 2003 blev der lejlighed til at undersøge 8 m af, hvad der umiddelbart så ud til at være en enkelt systemgrav (Fig. 3a). Her kom kompleksiteten til fulde for dagen. Midt i grøften lå en stor sten, som ved et snit under den på langs viste sig at ligge på urørt undergrunds-sand (Fig. 3c). Til begge sider for denne centrale søjle af sand var der nedgravninger, der løb lidt ind

under stenen. Mod syd (bag stenen set fra kameraet i figur 3a) var nedgravningen fyldt med trækulsfarvet sand. Nedgravningen mod nord var fyldt med renere gulbrunt sand, og viste sig i virkeligheden at bestå af to nedgravninger – en ældste smal nedgravning, hvis ende ses nærmest kameraet (Fig. 3a), og som var den, der gik helt ind under stenen, og en yngre bredere og mere overfladisk nedgravning på hvis bund lå, hvad der formodentlig var en totalt forkullet planke (Fig. 3b). Nedgravningerne på hver side af stenen kan ikke have været åbne på samme tid, ellers ville stenen være skredet ned. Vi har altså tre separate faser i, hvad der umiddelbart så ud til at være en enkelt systemgrav, og stenen har ligget som markør af, hvor enderne af

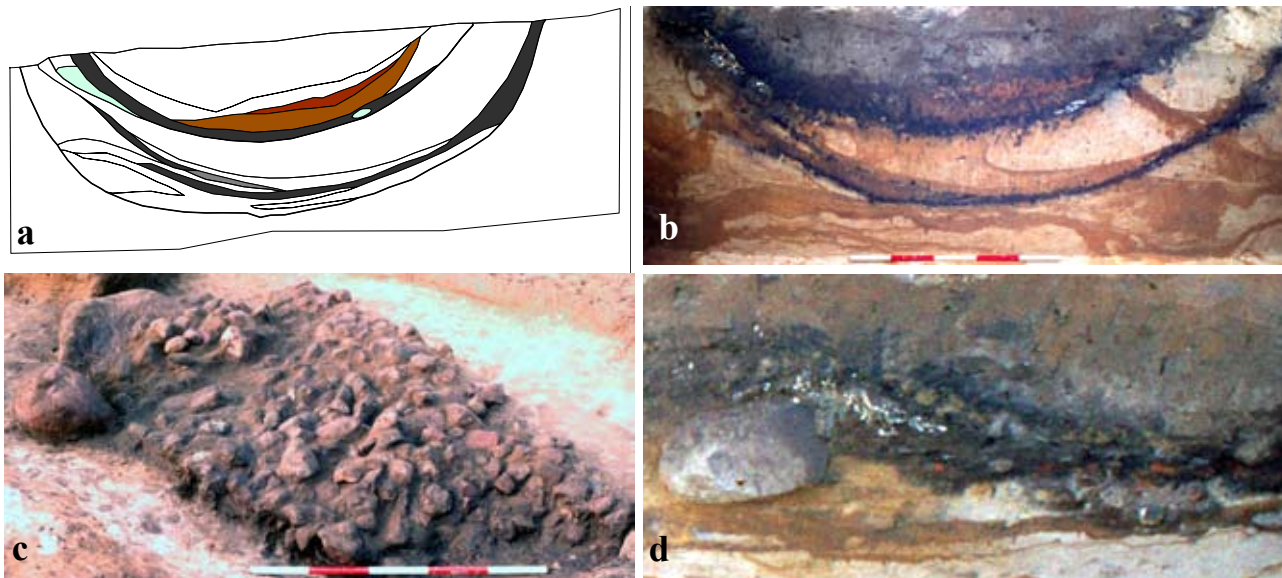
Figur 3. Systemgrav fra Toftum udgravet i 2003. a: systemgraven afrenset i fladen, set fra N. b: totalt forkullet bjælke afdeknet på bunden af yngste nedskæring med den store sten synlig i baggrunden, set fra N. c: snit under den store sten med nedskæringer til henholdsvis N og S, set fra V. Fotos Torsten Madsen.

de enkelte nedgravninger har været.

Et bemærkelsesværdigt samspil mellem beboelse og anvendelse af systemgravene er blevet belyst ved gravningerne på Toftum. Der er en afstand på 70 m og derover mellem beboelsesområdet og den udgravede dobbelte række af systemgrave. Intet tyder på, at der er beboelse i det mellemliggende område, og der var med sikkerhed ingen beboelsesspor i området ved systemgravene. Alligevel var mængder af kulturaffald (sodsværtet jord, flintredskaber og -affald, keramik, knogler og skaller) indlejret i systemgravene, og ganske klart ikke i form af tilfældigt henkastet affald, men som et direkte led i aktiviteterne i systemgravene. Et eksempel kan ses i et snit gennem en af systemgravene fra udgravningerne i 1976 (Fig. 4a, b). Efter den oprindelige nedskæring til system-

graven er der sket lidt opfyldning i den ene side fulgt af en aflejring af et tyndt kulturlag. Umiddelbart over dette lag følger et fuldstændig sterilt sandlag, der må have fyldt systemgraven til toppen og som repræsenterer en helt bevidst tildækning af denne. På et senere tidspunkt er der igen skåret ned i systemgraven, men ikke igennem det sterile sandlag. På bunden af denne nedskæring er et nyt kulturlag bl.a. indeholdende østers og muslinger nedlagt. Over dette følger et lerlag, på hvilket der er sket en kraftig brænding, som har efterladt den øverste del rødbrændt. Systemgraven er derefter blevet fyldt op.

Under de tidlige gravninger på Toftum fremkom også ved flere lejligheder store sten, som vi i dag kan se har ligget som markeringer af gengravninger i systemgravene. Det gælder f.eks. en stor sten, der lå

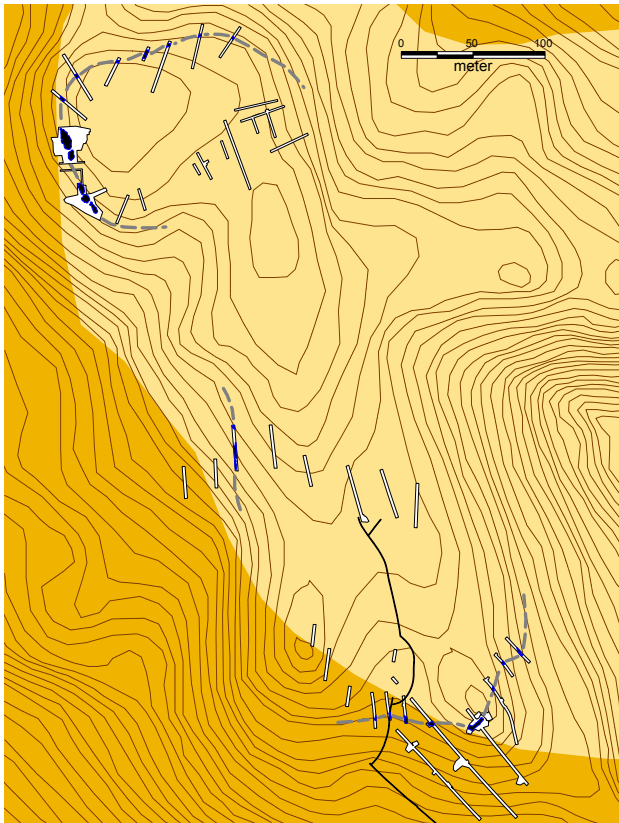
Figur 4. Systemgrave fra Toftum udgravet i 1976. a: tegning af snit gennem systemgrav, hvor gråsort angiver trækulsfarvede lag, lyseblåt angiver skaller, brunt angiver ler og rødbrunt angiver brændt ler. b: foto af samme snit som a, set fra S. c: stenlag dækkende bund af nedskæring med en stor markeringssten for enden, set fra NV. d: nedskæring med kulturlag, skaller og brændt ler ved markeringssten, der hviler på fylden i en tidligere nedskæring, set fra V. Fotos Torsten Madsen.

for enden af en trapezformet 3 m lang og 1,3 m bred stenlægning under hvilken fandtes et lag med kraftige brandspor indeholdende en hel del keramik (Fig. 4c). Det ser klart ud til, at stenlægningen udgør en tildækning af en genskæring i en systemgrav, og at den store sten for enden udgør en markering af genskæringen. I et andet tilfælde fremkom en stor sten liggende på et genopfyldt lag i bunden af en systemgrav ved kanten af en genskæring (Fig. 4d). Denne genskæring var fyldt med kulturaffald med bl.a. rødbrændt ler, der dog ikke så ud til at være brændt på stedet.

Den arkæologiske datering af bopladsaflejringerne og opfyldningerne med kulturlag i systemgravene er den samme (3450-3350 BC), og alt tyder på et direkte samspil mellem beboelsen og anvendelsen af systemgravene. Dog er der indikationer på, at en del af systemgravsanlægget kan være ældre. Det drejer sig om den ydre række, som kun nogle få steder har genskæringer med kulturflejringer. Desværre er der ikke gjort fund, der kan give en datering på starten af disse systemgrave.

Bjerggård

Systemgravsanlægget Bjerggård ligger på toppen af det store bakkeparti øst for Stensballe, der går under betegnelsen Bjergene. Der er blevet gravet i anlægget ved to lejligheder. Ved udgravninger i 1981 foretaget af Aarhus Universitet blev 5 systemgrave i en enkelt række over 60 m udgravet (Madsen 1988: 309-311), og ved hjælp af søgegrøfter blev det nordlige forløb af anlægget afgrænset over en 150 m lang strækning, men et forsøg på at "slutte cirklen" i, hvad vi antog var et relativt lille anlæg, mislykkedes (Fig. 5). I forbindelse med anlæggelsen af en golfbane lokaliserede Horsens museum i 2007 en, måske to rækker systemgrave ved den top i Bjergenes sydlige del, der hedder Guldbjerg. Kun en enkelt systemgrav blev delvist udgravet, da en ændring i planerne for golfbanen sikrede, at systemgravene ikke blev ødelagt. Der er ingen tvivl om, at vi står med et samlet anlæg af ganske imponerende dimensioner. Omkring 500 m er det fra nord til syd og formentlig godt 150 m i bredden. De meget begrænsede undersøgelser gør det

Figur 5. Oversigtsplan over udgravningerne ved Bjerggård med udgravningsfelter (hvidt) og systemgravsanlæg (sort). Den grå stiplede linje angiver det forventede forløb af systemgravsrækken ind i ikke udgravede områder. Lysegult angiver leret sand, mørkegult angiver sandet ler og de brune linjer er 5 fods højdekurver (ca. 1,5 m) tegnet på basis af målebordsblade fra slutningen af 1800 tallet.

dog ikke muligt at tegne afgrænsningen af anlægget, så form og størrelse kan stadig variere.

To systemgrave fra udgravningen i 1981 skal omtales. Den ene var med 5x6 m næsten rund og havde i sin første fase en dybde på 1,8 m. Dens bund og østlige side var foret med ler, som på siden var delt i to af et lag af indskredet undergrundssand (Fig. 6 a, b). Indlejret i lerlaget på bunden lå en stenlægning og på denne 3-4 hundekranier sammen med nogle få andre skeletdele (Fig. 6 c). Sammen med knoglerne lå resterne af et lerkar (ikke afbildet). Knoglerne var

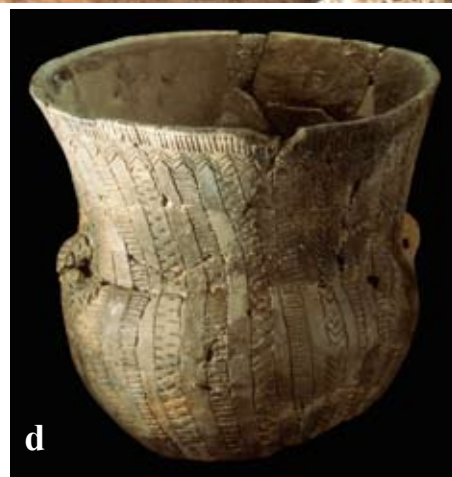
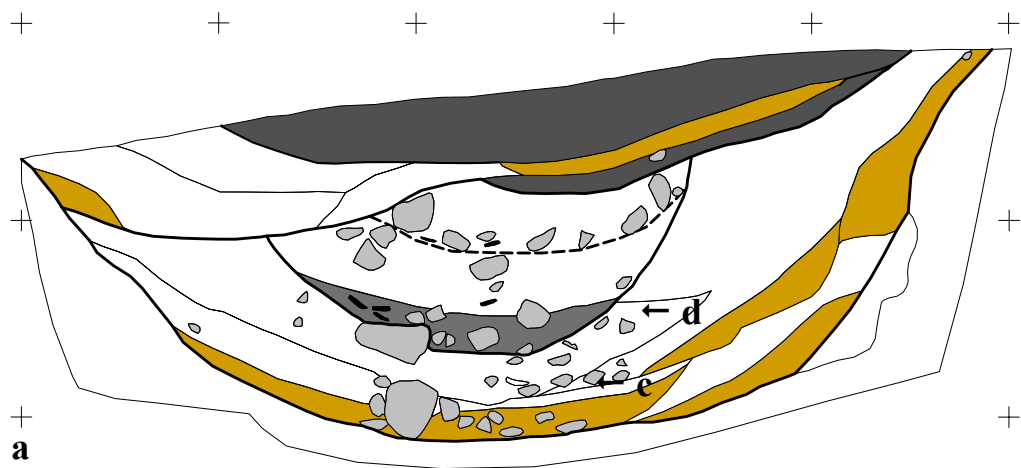
meget dårlig bevaret, og en nærmere analyse af dem er ikke gennemført. Systemgraven blev efterfølgende opfyldt med sterilt sand.

En gengravnning af systemgraven, 2,3 m bred og omkring 1,2 m dyb, skete centralt i den oprindelige systemgrav (Fig. 6 a, b). I et lag på bunden indeholdende trækul fandtes skårene af et lerkar, der kunne sammensættes i sin helhed (Fig. 6 d), sammen med nogle få brændte knoglestumper. I den efterfølgende tildækningsfase er der gennem et lag af sten markeret endnu et aktivitetsniveau i genskæringen. En sidste genopgravning af systemgraven er foretaget i næsten hele dens bredde, men kun i en dybde af 0,6 m. I denne gengravnning er aflejret et gråsort trækulsfarvet kulturlag indeholdende typisk bopladsaffald i form af flint og keramik. Dette lag er dækket af et lerlag, og ovenover igen følger et tykt kulturlag af samme karakter som det underliggende.

Kulturlaget stammer fra en stor boplads, der ligger på det flade plateau på toppen af Bjergene. Ud fra overfladeopsamlinger og søgegrøfter synes den centrale del af denne boplads at ligge 80-100 m øst for systemgraven. Dateringen af kulturlaget i den sidste genskæring er 3000-2800 BC, medens det hele lerkar i den første genskæring (Fig. 4 d) kan dateres til omkring 3300 BC. Lerkaret fundet sammen med hundeknoglerne kan dateres til mellem 3450 og 3300 BC. Der er således stor tidsforskel på den første anvendelse af systemgraven og de sidste aktiviteter i den.

Den anden systemgrav var 16 m lang, 6 m bred og ikke mindre end 2,4 m dyb. Den har haft en ganske kompleks historie med lokale nedgravninger, så snit forskellige steder gennem den viser ikke samme sekvens af aktiviteter. Her skal kun et enkelt snit berøres (Fig. 7a). På bunden af systemgraven fandtes en diffus stenlægning og spredt ud mellem stenene lå sammen med en del ubrugte flintafslag skårene af

Figur 6. Systemgrav fra Bjerggård udgravet i 1981. a: tegning af snit gennem systemgrav, hvor gråsort angiver trækulsfarvede lag og gulbrunt angiver ler; b: foto af samme snit som a, set fra S; c: sten indlejret i ler med rester af hundekranier og et lerkar; d: lerkar fra gengravnning i systemgrav. Fotos Torsten Madsen (a, b) og Preben Dehlholm (d).

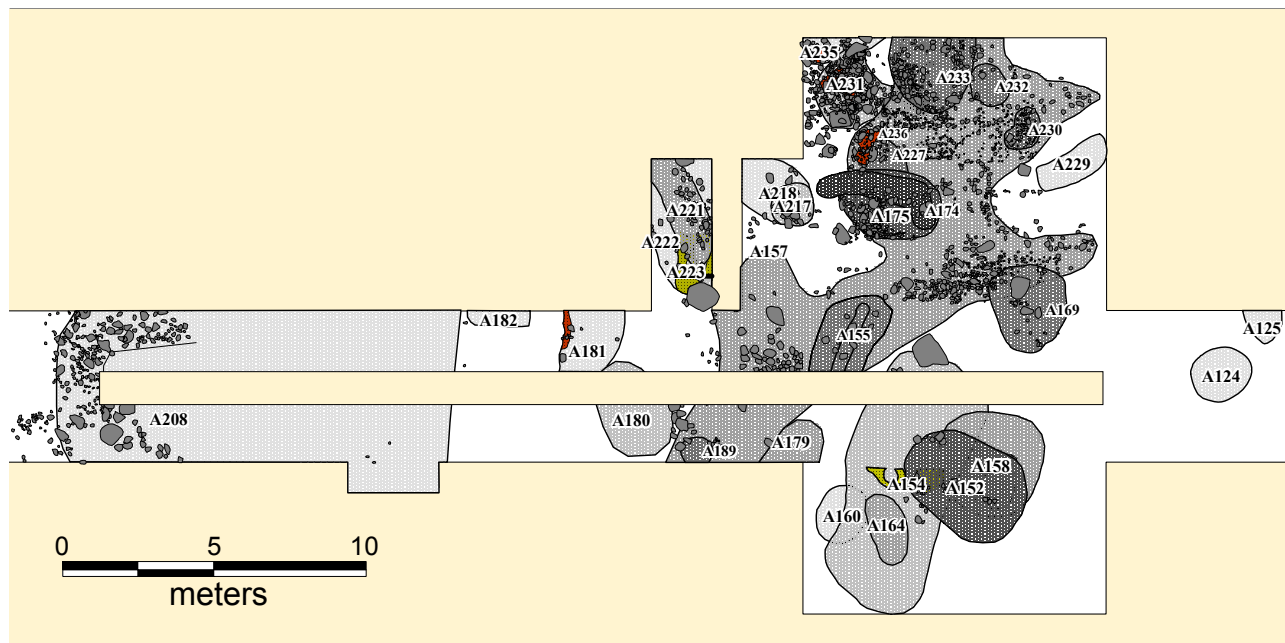

Figur 7. Systemgrav fra Bjerggård udgravet i 1981. a: snit gennem systemgrav, set fra N. b: lag i gengravning af systemgrav med fedtet gråbrunt sand og ansamlinger af sten, set fra N. c: stenlægning på bund af systemgrav med skår af lerkar spredt mellem stenene. Uden for stenlægningen ses trækulsstykker og trækulsfarvet sand. d: lerkar sammensat af skårene på stenlægningen. Fotos Torsten Madsen (a-c) og Preben Dehlholm (d).

et lerkar, der med sikkerhed ikke var aflejret i hel tilstand (Fig. 7d). Disse skår kunne samles til et helt lerkar (Fig. 7c). I et område på ca. 1 x 1 m lå en del trækulsstykker, der tydede på, at der havde været

tændt ild på bunden af systemgraven. Efterfølgende blev hele systemgraven fyldt op med sterilt sand. I en efterfølgende 1,8 m dyb genskæring, af hvilken kun bunden var bevaret, sås et mørkt trækulsfarvet

Figur 8. Plan over systemgrave ved Aalstrup. Systemgravene er vist i grå toner, hvor de lyseste ligger nederst og de mørkeste øverst i lokale stratigrafiske sekvenser. Gult angiver grågult ler, og rødt angiver rødbrunt ler.

lag uden oldsager. Dette var dækket af et sterilt næsten hvidt sandlag, over hvilket lå et gråbrunt fedt lag indeholdende klynger af sten (Fig. 7b). Laget indeholdt ingen oldsager, men strukturen i det fedtede lag antydede klart, at laget havde indeholdt en del knogler, af hvilke kun en kæbe fra en ko havde overlevet.

I en efterfølgende 1,3 m dyb genskæring sås et trækulsfarvet lag på bunden efterfulgt af en delvis opfyldning med sten. Der var ingen oldsager knyttet til aflejringen på bunden af genskæringen. I en afsluttende 0,7 m dyb genskæring sås et massivt gråsort trækulsfarvet kulturlag med flint og keramik af samme type og datering som i den førstnævnte systemgrav. Lerkarret på bunden af systemgraven (Fig. 7c) kan dateres til mellem 3450-3350 BC, medens ingen af de mellemliggende genskæringer kan dateres.

Aalstrup

Systemgravsanlægget ved Aalstrup ligger på et sandet plateau ud mod en smeltevandsdal i hvilken en arm af

havet i stenalderen har strakt sig ind, muligvis så langt som til anlægget. Moesgård Museum gravede i 1949-53 på lokaliteten, men vi ved stort set intet om, hvad der blev fundet ved den lejlighed. Nyere har Aarhus Universitet gravet i perioden 2000-05 (Madsen under udgivelse). Ved den lejlighed blev systemgravanlægget lokaliseret, men udgravningerne drejede sig nok så meget om den meget store boplads, der har ligget her over et ca. 2.5 ha stort område. Denne boplads daterer sig i hovedsagen til tiden 3350-2950 BC, men der er også enkelte spor af bebyggelse fra omkring 3600 BC og videre frem til omkring 2700 BC.

Systemgravene fremkom på den nordlige del af pladsen, delvist dækket af et kulturlag fra bopladsen. Kun et område på ca. 370 m² med systemgrave blev undersøgt, men indenfor dette område blev ikke mindre end 30 systemgrave erkendt og flere steder inden for disse var genskæringer antydte (Fig. 8).

Sammenlignet med det relativt velordnede billede af systemgravsrækker på Toftum og Bjeggård er forholdene her mildt sagt kaotiske. Systemgrave i alle mu-

lige størrelser og former skærer ned ved siden af og oven i hinanden øjensynlig uden nogen plan, ud over at de ligger i et N-S orienteret bælte. Udgravningen af de enkelte systemgrave resulterede imidlertid i et væld af informationer, der sætter systemgravsanlægene i et nyt lys. Her skal to nævnes.

Systemgraven A154 i den sydlige del af det udgravede område var måske den mest "normale" af de undersøgte anlæg. Den målte 8,4 x 3,6 m og havde en dybde mod nord på 1,9 m, der aftog gradvist mod syd til 0,7 m. Ved den nordlige ende lå en stor sten som markering (også en anden systemgrav havde en stor sten liggende som markering – A223). Ca. midt i systemgraven lå to lerlag, der hvert især må have ligget på bunden af nedskæringer, der dog ikke var synlige i fylden (Fig. 9). Det dybest liggende lerlag var uregelmæssigt rundt med et tværmål på 1,2 m. Mod midten sænkede det 30-35 cm tykke lag sig og efterlod et tragtformet hul, der førte igennem til undergrundssandet (Fig. 9c). Startende fra kanten af lerlaget sås sporerne efter en kun 10 cm tyk stolpe, der løb hele vejen op gennem fylden i systemgraven (Fig. 9a, b). Denne stolpe har givetvis på overfladen markeret placeringen af lerlaget og dermed gengravningen. Det højreliggende lerlag har øjensynligt også været rundt med en forsænkning i midten, men det tegnede sig nu kun halvt, idet den vestlige del øjensynligt var blevet fjernet ved nedgravningen til det nedre lerlag. Systemgraven A154 var skåret af to senere systemgrave (A158 og A 152) og delvist dækket af et kulturlag fra bopladsen (A156), som ud fra den uregelmæssige bund at dømme ikke lå i en genskæring. En bopladsgrube var fra dette lag skåret ned i systemgraven (A159). Det dækkende kulturlag har en datering omkring 3300-3100 BC, medens keramik fundet i A152 giver en datering omkring 3450-3350 BC. En tilsvarende datering af A154 er sandsynlig ud fra materiale fundet i dens sydlige ende, medens der ikke blev gjort noget fund i tilknytning til lerlagene. Det er i øvrigt værd at bemærke, at A154 er skåret ned i stærkt grusede lag, medens det sand, der er blevet brugt til genopfyldning, er stenfrit. Tilsvarende iagttagelse blev gjort flere steder, bl.a. ved den største af de afdækkede systemgrave (A208). Disse iagttagel-

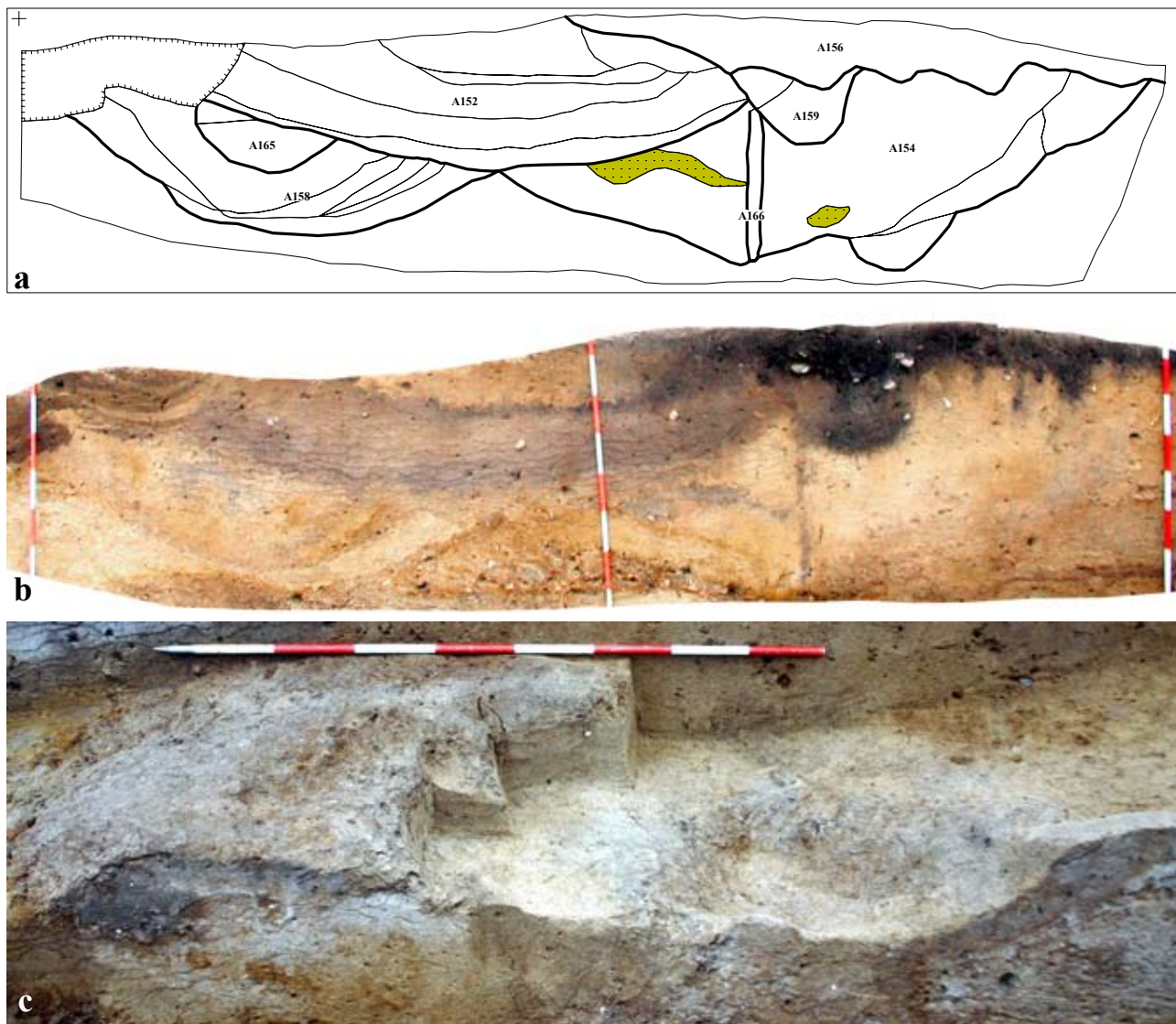
ser sætter i høj grad omfanget af arbejdsindsatsen ved at grave og tildække systemgravene i perspektiv.

Den mindst 17 m lange uregelmæssigt formede systemgrav A157 var ganske klart resultatet af mange forskellige nedgravningsaktiviteter, der flød sammen, uden at de klart kunne skilles ad. En enkelt af disse nedgravninger blev dog visuelt fanget, fordi den indeholdt en ganske markant konstruktion. Det startede med et profil, der viste en nedgravning med en fra øst jævnt faldende stenbelagt bund (Fig. 10a, b). På det sidste stykke sænkede bunden sig mere stejlt indtil den stoppede for foden af en 1,2 m høj lodret mur lavet af ler og sten (A236). Denne mur stødte direkte op mod undergrundssandet mod vest. Ved den følgende udgravning viste den 1,25 m lange mur sig også at indeholde en 0,7 m høj og 0,5 m bred sten (Fig. 10d). Mod nord stødte muren op mod grubens side, der her var ganske stejl og stenbelagt (Fig. 10c). Hvordan den modsatte side har været (foran snittet) ved vi ikke, for dette område var ødelagt af en dyb gengravning (A175 – Fig. 8), men formodentlig har nedskæringen også her stået med en stejl side. Der blev ikke fundet noget materiale i systemgraven, men i en genskæring umiddelbart foran muren (A227) lå lidt keramik, der kan dateres til mellem 3600 og 3450 BC. Dette er en tidligere datering, end vi hidtil har set for systemgrave fra Sydsandinavien, men den støttes af keramik i toppen af to andre systemgrave ved Aalstrup.

Muren A236 er ganske unik både for Aalstrup og andre lokaliteter i Sydsandinavien. Ikke desto mindre var der i fire andre systemgrave ved Aalstrup opbygning af kanter med ler og sten, og med den lidt tilsvarende lerforede side i en af systemgravene ved Bjerggård (se ovenfor) er det et fænomen, der fremover fortjener mere fokus.

Aarupgård

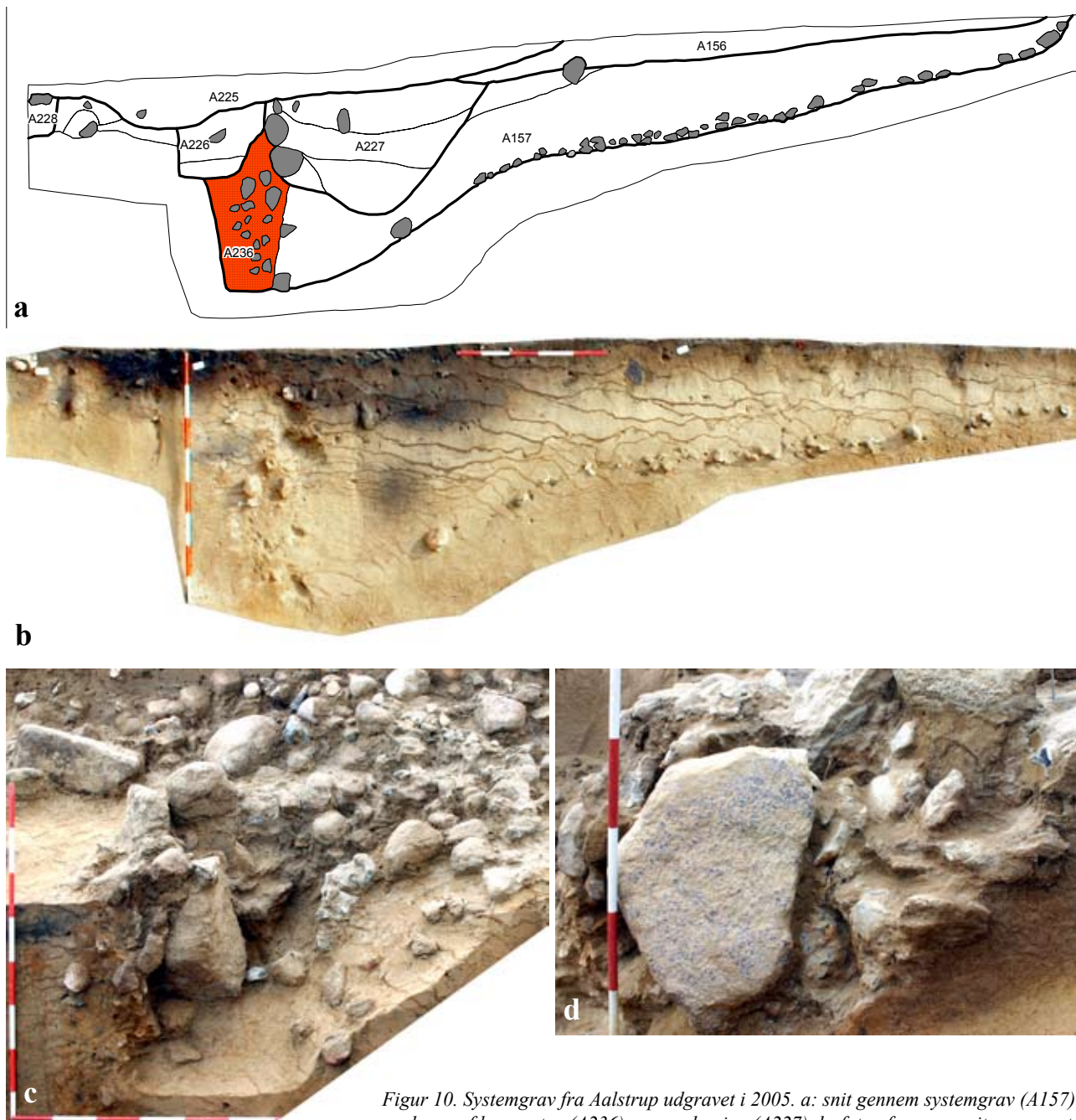
Aarupgård er faktisk det eneste accepterede systemgravanlæg i Sydsandinavien, hvor systemgrave aldrig er påvist, og hvor der aldrig har været foretaget regulære gravninger. Når det er muligt, skyldes det en kombination af tre ting. For det første har Aarupgård nok en af de mest klassiske positioner for

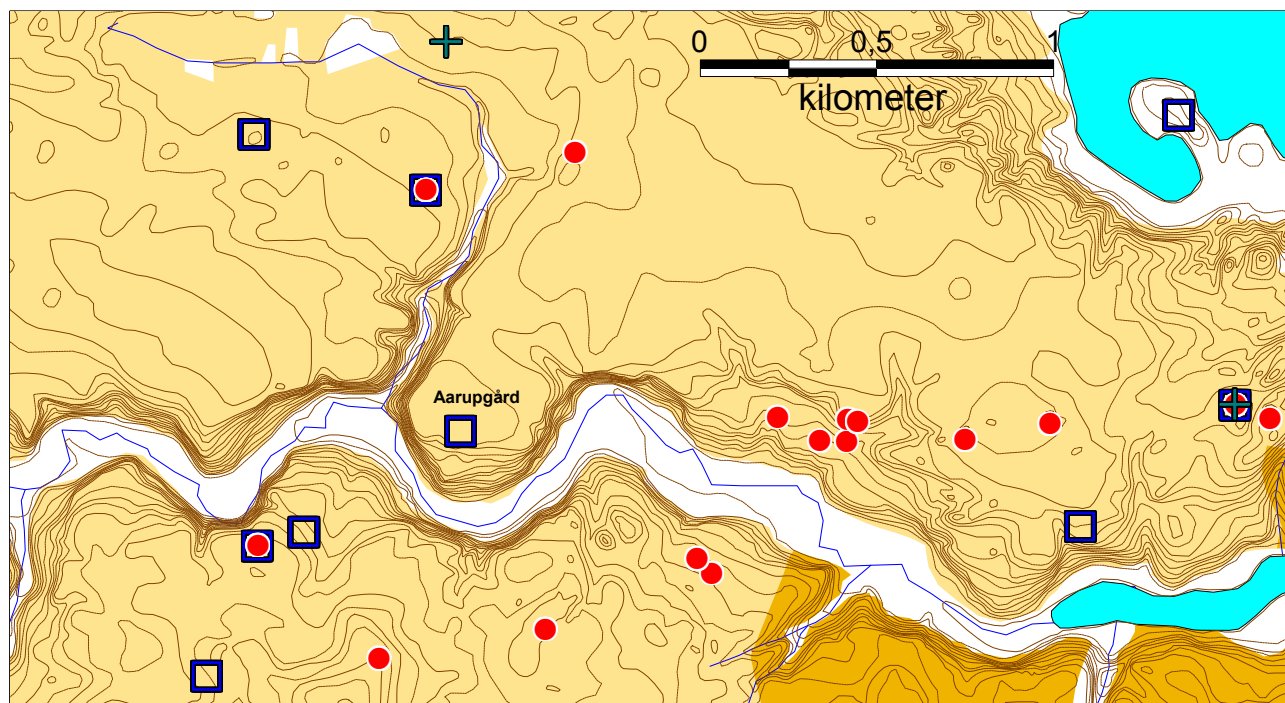
Figur 9. Systemgrave fra Aalstrup udgravet i 2004. a: snit gennem tre systemgrave i stratigrafisk sekvens (A 154 – A158 – A152). A166 er et stolpehul gennem fylden af A154. Gult angiver grågult ler. b: foto af samme snit som a, set fra N. b: to lerforinger på bunden af gengravninger i A154. Den venstre er forstyrret ved nedgravningen til den højre, set fra N. Fotos Torsten Madsen.

et systemgravsanlæg, man kan tænke sig – et stort fladt plateau afgrænset på tre sider af dalstrøg med vandløb (Fig. 11). Og til og med ligger det midt i det vel mest markante bebyggelsesområder fra den ældre del af Neolitikum i Horsens området. For det

andet ved vi ud fra fund på stedet, at der på Aarupgård plateauet lå en meget stor boplads fra den ældre del af Neolitikum, hvilket indtil videre har været en ”forudsætning” for, at vi har kunnet lokalisere et systemgravsanlæg (dermed være ikke sagt at det vil

Figur 10. Systemgrav fra Aalstrup udgravet i 2005. a: snit gennem systemgrav (A157) med mur af ler og sten (A236) og genskæring (A227). b: foto af samme snit som a, set fra S. c: muren A236 med de stenforede sider af nedgravningen afdækket, set fra S. d: muren A236 med den indkapslede store sten, set fra Ø. Fotos Torsten Madsen.

Figur 11. Kort over Aarupgård og omgivende område med placeringen af lokaliteter fra ældre Neolitikum. Røde punkter angiver megalitgrave, grønne kryds angiver langhøje og blå firkanter angiver bopladser. På basiskortet er vist leret sand (lysegult), sandet ler (mørkegult), naturlige vådområder (grønt – tegnet på basis af sognekort fra midten af 1800 tallet) og stenalderhavet (lyseblåt). De brune linjer er 5 fods højdekurver (ca. 1.5 m) tegnet på basis af målebordsblade fra slutningen af 1800 tallet.

vise sig at være en betingelse). For det tredje stammer Aarupgårdfundet – et lerkar med ravperler og kobbersmykker – fra denne lokalitet (Sylvest & Sylvest 1960) (Fig. 12). Ofringer af pragtgenstande i gruber på fladen inden for systemgravene er kendt fra Sydskandinaviens bedst undersøgte systemgravsanlæg, Sarup på Sydvestfyn (Andersen 1997: 56-57, 76-77) og Aarupgårdfundet kan derfor ses som en indikation på tilstedeværelsen af et systemgravsanlæg. Mulighederne for at undersøge lokaliteten i dag er stærkt begrænsede. Grusgravningerne i halvtredserne, der bragte Aarupgårdfundet for dagen, fjernede det meste af plateauet, og i dag kører man ”under” stedet på den østjyske motorvej uden at ane blot konturerne af det mange ha store plateau, der engang lå højt over bilerne. Omkring gården Aarupgård er der stadig lidt af plateauet bevaret, men vi vil næppe kunne forvente

at finde systemgrave i det bevarede område.

Systemgravsanlæggenes rolle i det neolitiske samfund

Det umiddelbare indtryk man får, når man ser udgravningsplanerne fra et systemgravsanlæg som Toftum (Fig. 2) og ikke mindst det totaludgravede anlæg ved Sarup på Sydvestfyn (Andersen 1997: Fig. 16) er en samlet konstruktion, der på et givet tidspunkt i fortiden har ligget som et imponerende bygningsværk. Nye undersøgelser både i Sydskandinavien og mange andre steder har i stigende grad problematiseret denne antagelse. Som det også fremgår af det forudgående, kan vi dokumentere, at systemgravene, som de tegner sig i fladen ved afdækningen, som regel er opstået over tid som resultatet af mange nedgravninger, nogle store, men mange af mindre omfang. På bunden af

Figur 12. Lerkar indeholdende ravperler og kobbersmykker fundet ved Aarupgård. Foto Lennart Larsen, Nationalmuseet (efter Glob 1980: 46).

disse nedgravninger er der foregået forskellige aktiviteter, og derefter er det hele blevet dækket til igen. Specielt Aalstrup har her været oplysende, fordi den manglende "disciplin" med at få anbragt nedgravningerne i et pænt lineært forløb har vist os, hvor mange individuelle nedgravninger vi kan have inden for et lille område, og når vi kigger på placeringen af disse nedgravninger, må vi erkende, at meget få om overhovedet nogen af dem har været åbne på samme tid. Det er en erkendelse, som vi også må lade gælde for f.eks. Toftum og Bjerggård. Rent faktisk kunne vi dokumentere det samme mønster i den senest undersøgte systemgrav på Toftum (Fig. 3), men i det hele taget må de mange nedgravninger med efterfølgende tildækning få os til at antage, at et systemgravsanlæg

aldrig på noget tidspunkt har eksisteret visuelt i terrænet som et samlet anlæg.

Det samlede systemgravsanlæg må imidlertid have eksisteret konceptuelt. På en eller anden måde må der for hvert enkelt anlæg have foreligget en "masterplan" betinget af de ideologiske forestillinger, der lå bag anlæggene. Den konkrete implementering af masterplanen må være sket gennem markeringer på overfladen, og her har undersøgelserne ved Aalstrup og Toftum været oplysende. Begge steder finder vi store sten for enden af systemgrave, og ved Aalstrup har vi også et meget tydeligt eksempel på en markering ved hjælp af en stolpe (Fig. 9a, b).

Forståelsen af systemgravsanlæggene må i høj grad hvile på en forståelse af de aktiviteter, der er foregået i de enkelte systemgrave eller rettere i de enkelte nedgravninger i systemgravene. Det er imidlertid lettere sagt end gjort, for det er vanskeligt at se nogen klar struktur i de spor, der er efterladt. Variabiliteten i hvilke aktiviteter, der kunne forekomme, har øjensynligt været meget stor og sporerne peger ofte i vidt forskellige retninger. Det vil føre for vidt her at diskutere alle aspekter af dette. Jeg skal nøjes med at trække punkter frem, som jeg finder væsentlige for forståelsen.

Bunden af nedgravningerne synes altid, hvor der overhovedet findes spor, at være fokuspunktet for de handlinger, der er foregået. Vi finder beklædning af bunden med sten eller lerlag, og vi finder næsten altid spor af en eller anden aktivitet på bunden i form af trækulssodet sand og trækulsstykker eller et gråbrunt ofte fedtet lag, der indikerer, at der har været organisk materiale tilstede. Siderne på nedgravningerne kan være forstærket eller opbygget, hvilket kan have givet en facadevirkning, men som det kan ses i hele layoutet omkring det exceptionelle stykke murværk på Aalstrup, så er fokuspunktet foden af muren ved grubens bund.

Vi finder spor af, hvad der måske var ofringer på bunden af nedgravningerne. Fra både Bjerggård og Toftum har vi komplette kar, men de er altid blevet ødelagt på stedet og ikke hensat hele, og vi finder aldrig nedlagte pragtgenstande. Dette er i direkte modsætning til ofringer i gruber på fladen indenfor sy-

stemgravene, som f.eks. lerkarret fra Aarupgård med rav og kobber, eller de mange offergruber på Sarup. De knuste lerkar har derfor nok ikke som sådan været ofret, men er snarere indgået som led i en eller anden handling, som i sig selv kan have haft et offerelement i sig.

Knogler fra dyr er ofte blevet aflejret i systemgravene. Det fedtede lag med spredte sten og tydelig struktur fra knogler i en systemgrav på Bjerggård er et eksempel, og de ofte fedtede lag på bunden af nedgravningerne kan meget vel generelt skyldes knogler. På de få anlæg i Sydsandinavien, hvor der er gode bevaringsforhold for knogler ses disse da også almindeligt (Andersen 1997: 273), men det er specielt fra anlæg i det øvrige Europa, at vi kender deponeringer af overvejende udvalgte knogler, der ikke synes at stamme fra tilfældigt "køkkenaffald". I visse tilfælde ser det ud til at være efterladenskaber af fester eller rituelle måltider, men ofte forekommer det nærmere at være selve tilstedeværelsen af dyrene i systemgravene, som f.eks. okser repræsenteret gennem stejler eller kraniedelet, der har været fokuspunktet (Andersen 1997: 298). Helt det samme, som vi må antage er tilfældet med hundekranierne på Bjerggård.

Den hyppige tilstedeværelse af spor efter afbrænding i bunden af nedgravningerne kunne måske helt prosaisk opfattes som resultatet af madlavning, men det ville passe dårligt ind med de øvrige vidnesbyrd. Ild synes at have haft en helt speciel rolle i det neolitiske samfund. Den var et centralt element i landbrugets cyklus, hvor systematisk skovafbrænding skabte vel gødede marker til korndyrkning med en efterfølgende frodig græs- og skovvækst, der gavede foder til kvæget. Ilden var på en gang destruktiv og skabende. Den destruerede skoven, men med basis i destruktationen blev nyt liv og frodighed skabt. Det er derfor heller ikke tilfældigt at ilden spillede en central rolle i forbindelse med begravelserne i langhøje og megalitgrave. Vi ser nedbrænding af træbyggede grave og facader i langhøjene, og brænding og tildækning med brændt flint på gulvene i megalitgravene (Madsen 1997: 79).

Dette bringer os til det element, som vi endnu ikke har kunnet dokumentere på systemgravsanlæggene

ved Horsens Fjord, men som vi kender fra flere andre anlæg i Sydsandinavien og specielt fra anlæg i det øvrige Europa – deponeringen af skeletdele fra mennesker i systemgravene, eller mere specifikt af kraniedelet (Andersen 1997: 296-298). Det har været diskuteret om systemgravsanlæggenes funktion reelt har været pladser for skelettering, dvs. pladser hvor de døde har været lagt midlertidigt, indtil kødet var pillet fra knoglerne, hvorefter knoglerne blev overført til gravene. Det passer imidlertid dårligt med de øvrige vidnesbyrd (Madsen under udgivelse). Snarere må vi se knoglerne som repræsentanter for mennesker i systemgravsanlæggene, måske helt konkrete individer. Der ligger her en parallelitet i brugen af menneskekranier og dyrekranier. Dette bringer os til et egentligt tolkningsforslag.

Den mest sandsynlige tolkning for øjeblikket er, at systemgravsanlæggene har spillet en central rolle i overgangsriterne mellem liv og død. Overgangsriter er rituelle handlinger, der fører et menneske fra et stadie til et andet i livet. Dåb, konfirmation, bryllup og jordpåkastelse i den kristne kirke er eksempler på sådanne overgangsriter. Specielt jordpåkastelsen er interessant her – Af jord er du kommen, til jord skal du blive, af jord skal du igen opstå. Uanset den dybere kristne mening bag er det en parafrase af et landbrugssamfunds grundlæggende forståelse af livscyklussen. Liv fører til død, men fra det døde opstår også nyt liv, og når et individ dør, så er det ikke en "rigtig død", men en overgang til en anden form for liv eller til et nyt liv.

Et eksempel på en sådan forestillingsverden, som ikke skal tages for en direkte analogi til systemgravsanlæggene, kan vi hente hos Hopi indianerne i det sydvestlige USA. For dem er verden opdelt i en øvre og en nedre del. Den øvre verden er den herværende, medens den nedre ligger et sted under os i jorden. Når en person dør i den øvre verden, fødes en person i den nedre og omvendt. Ved denne begivenhed flyttes en sjæl fra den ene verden til den anden, hvilket sker gennem *sipapu*, der er et mytisk hul i jorden, hvorfra Hopi indianerne oprindeligt befolkede den øvre verden fra den nedre (Plog 1997: 18). I mange Puebloer hos Hopi indianerne er der i *kivas* (underjordiske re-

ligiøse rum) et hul i gulvet, der symboliserer *sipapu*, og som er fokus for ritualer (Plog 1997: 21).

Hvis systemgravene var fokus for overgangsriter, så har det utvetydigt været et spørgsmål om at lede et individ fra "et liv til et andet". Knogledelene kan have været der for i bogstaveligste forstand at lede den døde på vej, ligesom man måske gerne har villet sørge for at nogle dyr, for det meste okser, fulgte med. Brugen af ild har her været essentiel, for ilden repræsenterede åbenlyst et bindeled mellem liv og død.

Systemgravene må i dette tolkningsscenarie ses som nødvendige åbninger gravet for at den dodes sjæl kunne passere, og her har foringerne med ler på bunden af nedgravninger på Aalstrup med et centralt hul ned til undergrundssandet måske en betydning. Var det herigennem, at sjælen passerede? Løse spekulationer er altid let købt i arkæologien.

Forholdet til gravene bør også berøres. Disse var alt andet end anonyme. Langhøje, dysser og jættestuer var markante monumenter i landskabet, så hvorfor var de ikke fokus for overgangsriterne? Svaret er formodentligt, at det var de også. I hvert fald har der været et samspil mellem grave og systemgravsanlæg, og knoglerne på systemgravsanlæggene kan meget vel have været hentet fra gravene. Vi har gode vidnesbyrd om, at der langs træfacader og randstenkæder er foregået ritualer i forbindelse med keramikhensættelser, og det er her interessant at brændte menneskeknogler sammen med keramikhensættelser forekommer ved palisaden i Sarup og at murværket i Aalstrup på mange måder bringer mindelser frem om en megalitgravsfront.

Dualiteten mellem grave og systemgravsanlæg er ikke universel i Europa, selv om den også forekommer på de britiske øer. Det er faktisk kun systemgravspladserne, der er et generelt fænomen i europæisk Neolitikum, medens gravskikken og de riter, der er forbundet med begravelserne, kan variere enormt. Den grundlæggende ideologi eller kosmologi for de neolitiske landbrugssamfund synes således mere at være reflekteret i systemgravsanlæggene end i gravskikkene.

Problemet løst? Nej det vil være meget naivt at tro.

Vi er kun begyndt at have en ide om, hvor vi skal hen. For det første skal vi til at finde ud af, hvad der er fælles gods, og hvad der er lokale særpræg. For det andet arbejder vi med et meget langt tidsrum, og ting har det med at ændre sig gennem tid. For det tredje har vi observationer, som det er vanskeligt at passe ind i den her foreslåede fortolkning. F.eks. hvordan kan det være at de sidste nedgravninger på mange pladser er fyldt med almindeligt "køkkenaffald"? Man kunne fristes til at se det som en del af den tidsmæssige udvikling, idet de fleste af den slags aktiviteter daterer sig sent på de sydiskandinaviske systemgravsanlæg, som f.eks. på Bjerggård. Men hvad så med Toftum, hvor kulturlagene, der godt nok hører til de afsluttede aktiviteter i systemgravene, daterer sig til 3450-3350 BC samtidig med at systemgrave opstår i stor stil på f.eks. Bjerggård 3.5 km derfra. Der er meget vi endnu har til gode at forklare.

Litteratur

Andersen, Niels H.

1975 Sarup, et befæstet neolitisk anlæg på Sydvestfyn. Kuml 1973-74. Årbog for Jysk Arkæologisk Selskab, s. 109-120.

1997 Sarup vol. 1. The Sarup Enclosures. The Funnel Beaker Culture of the Sarup site including two causewayed camps compared to the contemporary settlements in the area and other European enclosures. Jutland Archaeological Society Publications XXXIII: 1, Højbjerg.

Glob, P.V.

1980 Danefæ. Til Hendes Majestæt Dronning Margrethe II 16. april 1980. Nationalmuseet.

Hingst, H.

1971 Eine befestigte jungsteinzeitliche Siedlung in Büdelsdorg, Kreis Rendsburg-Eckernförde. Offa 28, s. 90-93.

Madsen, Torsten

1978 Toftum ved Horsens. Et "befæstet" anlæg tilhørende tragtæggekulturen. Kuml 1977. Årbog for Jysk Arkæologisk Selskab, s. 161-184.

1988. Causewayed Enclosures in South Scandinavia. I: Colin Burgess, Peter

Topping, Claude Mordant & Margaret Maddison

(eds.): Enclosures and Defences in the Neolithic of Western Europe, s. 301-336. Bar International Series 403(ii), Oxford.

1997 Ideology and social structure in the earlier Neolithic of south Scandinavia. A view from the sources. *Analecta Praehistorica Leidensia* 29, s. 75-81.

Under udgivelse. Aalstrup. En boplads og systemgravsanlæg ved Horsens Fjord.

Plog, Stephen

1997 Ancient peoples of the American Southwest. Thames & Hudson, London.

Sylvest, B & I. Sylvest

1960 Aarupgårdfundet. En øskenkrukke indeholdende kobbersmykker og ravperler. *Kuml* 1960. Årbog for Jysk Arkæologisk Selskab, s. 9-25.